

Osmanlı IV. Ordû-yı Hümâyunu'nda Kafkaslı Komutan Musa Paşa

Enver Konukçu*

Özet

Musa Paşa, Kafkasyalı bir ailenin mensubu olup, Alkhas Kunduk'un ve Dölet Hanım'ın dört çocuğundan birisidir. 1818'de dünyaya gelmiştir. Kardeşlerinden Hasbulat Bey, Şeyh Şamil'in hizmetine girmiş ve Müridizm hareketine önemli katkılar yapmıştır. Musa Paşa, askerliğinin bir bölümünü 1837-1865 yılları arasında Çarlık Rusyası'nda geçirmiş ve bu aşamada generalliğe kadar yükselmiştir. 1866'da Büyük Kafkas veya Çeçen-Asetin göçünü gerçekleştirerek, Osmanlı hizmetine girmiş, vefatına kadar da Osmanlı subayı olarak hizmet etmiştir. 1866'da Padişah, Musa'ya mirlivalık rütbesi tevcih ederek, "Paşa" payesini verdi. Musa Paşa, Osmanlı Ordusu'nun en önemli askerî merkezlerinden olan Erzurum'a gelmiş, hatta ağabeyi Hasbulat Bey burada vefat etmişti. 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde Musa Paşa Erzurum'daki IV. Ordu'da görev aldı ve Ruslarla ilgili bilgi ve tecrübelerini Osmanlı hizmetindeyken beraberindekilerle paylaştı. Erzurum ve çevresindeki tabyalarda Ruslarla yapılan çarpışmalarda etkin olarak görev yaptı. Ahmet Muhtar Paşa ve Mehmet Arif'in eserlerinde, Musa Paşa'nın söz konusu faaliyetlerinden çok geniş bir şekilde bahsedilmektedir. Musa Paşa Ruslarla yapılan barış görüşmelerinde de Rusça bilgisinden de istifade edilerek önemli roller ifa etti. Kubatı Hanım ile evlenmiş, Arslan ve Bekir Sami adlı iki evladı olmuştur. Hatıraları da yayınlanmıştır. 1888-89'da Erzurum'da vefat etmiş ve aynı şehirde defnedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Musa Bey Kundukhov, Kafkasya, Ruslar, Osmanlılar, IV. Osmanlı Ordusu, Erzurum

Caucasian Commander Musa Pasha in the IVth Army of the Ottoman Empire

Abstract

Musa Pasha as member of Caucasian family was one of the son of four children of Alkhas Kunduk and Dölet Hanım. He was born in 1818. One of his brother Hasbulat Bey had been in the service of Sheikh Shamil and made important contributions to Muridizm movement. Musa Pasha gave military

---

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi. (ORCID ID: 0000-0003-0714-4819)
(Makale Gönderim Tarihi: 10.08.2017, Makale Kabul Tarihi: 16.09.2017)

service in the Russian Army between 1837 and 1867 and became a general. In 1866, immigrated to the Ottoman Empire during Big Caucasian and Circassian-Asetin immigration and served as Ottoman soldier till his death. He became an Ottoman Pasha in 1866 by the rank of Brigadier General. Musa Pasha came to Erzurum one of the most important military bases of the Ottoman Empire and his brother Hasbulat Bey died in this city. Musa Pasha was part of Ottoman Army during 1877-1878 Ottoman-Russian War and shared his experiences and knowledge about Russians with his comrades. He took effective roles during the fights against Russia around Erzurum bastions. In the works of Ahmet Muhtar Pasha and Mehmet Arif his activities are largely told. He used his fluent Russian at peace negotiations. He was married to Kubatı Hanım and had two sons named Arslan and Bekir Sami. His memories were published. He was dead in 1888-89 and buried at Erzurum.

Keywords: Musa Bey Kundukhov, Caucasia, Russians, Ottomans, V1th Ottoman Army, Erzurum.

XIX. Yüzyılda Erzurum, Kars, Van, Erzincan vs yerler Vilayât-ı Şarkıye diye biliniyordu. Önceleri Safeviler, Kaçarlar ve sonra da kuzeyden inen Ruslar sürekli olarak harp sahası haline getirmişlerdir. Türkmençay Andlaşması'ndan¹ sonra doğuda, İranlıların yerini kuzeydeki Çarlık Rusyası almıştır. Çar Deli Petro'nun, ileriye dönük vasiyeti, sonrakilerce de unutulmamış, devletin toprakları Türkistan ve Kafkasya'ya doğru genişletilmiştir. Bazı batılı yazarlar, bu nedenle Kafkasya'yı, *House of The War*, yani Darü'l-Harb², savaşın anayurdu olarak nitelemişlerdir.

Osmanlılar, Rusların niyetlerini zamanla öğrendiklerinden, doğudaki ordularını her zaman teyakkuz hâlinde tutmuşlardır. Bununla da kalmayarak, savaş teknolojisinin gerekli kuruluşlarını da büyük mâli harcamalarla inşa etmişlerdir. Avrupa tarzı tabya adı verilen savunma hatları, Erzurum, Kars ve Ardahan taraflarında uygun yerlere yapılmıştır³. Eskiden Erzurum Beylerbeyliği, sonra da Şark Seraskerliği

¹ Kerim K. Şükürova, *Türkmençay-1828*, Bakü 2006, s. 73-80.

² Rusların "Harp ve Sulh"üne benzer ifade, doğu- batı mücadelesinde, sürekli harplerin geçtiği yer Anadolu için kullanılmıştır. Catrine Gavin, *The House of War*, Newyork 1970.

³ Tabyalar için bakınız: N. Çam, *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993, M. Küçükuşurlu, *Erzurum Tabyaları ve Kışlaları*, İstanbul 2013. Sonuncu eser, şimdye kadar yazılmış önemli araştırmadır.

ve XIX. yüzyıl yarısından sonra da Osmanlı IV. Ordû-yı Hümâyunu savunmaları üstlenmiş ve Ruslarla aralıklı büyük savaşlar yapılmıştır. Aynı hareketlilik, Rumeli'de göze çarpmış ve her iki cephede de büyük savaşlar olmuştur. XIX. yüzyıl başlarında Ruslar, Kafkasya'yı da istilâ ile Gürcüler, Abhazlar, Çerkesler ve Kabardeyler ile sonu gelmeyen kanlı savaşlar yapmışlardır⁴. General Paskiyeviç, General Muravyev ve son olarak da Loris Melikov, etkili Rus yayılmacılığını hayata geçirmişlerdir. Arpaçay sınırı zaman zaman aşılmış, Şüregel, Taht Düzü, Pasinler ve Erzurum bu istilâ hareketlerinin merkezleri olmuşlardır⁵. İstanbul, tabyaları Kırım Savaşı sonrasında hayata geçirmiş ve şehirler de devre-i muttasıla denilen *Toprak Tabyalar* ile düşmana karşı kurulmuştur⁶.

IV. Ordu da asker, işe ve ibate bakımından güçlendirilmiş ve gönüllü olarak da milisleri silâh altına almıştır. Ordu komutanları da savaş bakımından oldukça yetenekli kişilerdir. Ordunun merkezi Erzurum, ön hatlardaki kuvvetler de Ardahan ve Kars'ta konuşlandırılmışlardır. Gazi Ahmed Muhtar Paşa⁷, ordu komutanı olurken, yanına Türklerin yanı sıra yabancılar da verilmiştir. Bunlar, Prusyalı, İngiliz, Lehli/Polonyalı ve özellikle Macar kökenli tecrübeli subaylardır. Müslüman olan diğer komutanların başında, Şeyh Şamil'in oğlu Mehmed ve Musa Paşa⁸ geliyordu. Sonuncusunun hayatı ve üstlendiği görevler oldukça ilgi çekicidir. Musa Paşa, askerliğinin bir bölümünü, 1837-1865 yılları arasında, Çarlık Rusyası'nda geçirmiştir⁹. Burada generalliğe kadar yükselmiştir. 1866'da ise Büyük Kafkas veya Çeçen-Asetin göçünü gerçekleştirmiş ve aşağıda temas edileceği gibi Osmanlıların hizmetine girmiştir. Aynı rütbe ile askerliğe kabul edilen Musa Paşa, bundan böyle ölümüne kadar Osmanlı subayı olarak görevde bulunmuştur. Yine temas edileceği gibi, Musa Paşa,

⁴ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasyayı İstiası ve Şeyh Şamil*, çevr: S. Özden, İstanbul 1989; William Edward, David Allen- P. Muratov, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966 (*Caucasian Battlegrounds: A History of the Wars on the Turco- Caucasian Borders 1828-1921*, Cambridge 1953).

⁵ Allen, a.g.e.

⁶ Küçükkuşurlu, a.g.e., s. 31, 49, 56-57, 98-100.

⁷ Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Anılar: Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, hzl: Y. Demirel, İstanbul 1996, s. 8 v.d.

⁸ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, a.g.e., s. 187-279.

⁹ T. C. Kutlu, "Çerkes Musa Kundukhov Paşa (1818-1889)", *Tarih ve Toplum*, sayı:36 Aralık 1980, s. 47-48.

Osmanlılar için olağanüstü gerekliliği olan düşman dili Rusçayı da en iyi şekilde bilen biri idi. Bunun faydalarını da görmüştür. Şeyh Şamil'den sonra, milli direnişin, Osmanlı tarafında, önemli temsilcisi Şamiloğlu Mehmed ve Musa Paşa, deruhte etmiştir. Daha ziyade Kafkasyalı gönüllüler veya batılılara göre Başbozuklar ile inanılmaz kahramanlıklar sergilemişlerdir.

Çeçen/Asetin Exodus'u

İnsanoğlunun göç tutkusu, tabi ki zorunlu şartlar nedeniyle meydana gelmiştir. Türklerin batıya, Hazar Denizi kuzeyinden geçerek yer değiştirmeleri de Kavimler Göçü olarak tanımlanmıştır. Kutsal kitaplara göre, *Exodus*, Mısır'da, Hz. Musa'nın kavmini eski topraklara taşınması ve bu arada denizi asasıyla yarması, unutulmuş değildir.

Garip bir tesadüftür ki, bir başka Musa da kabilesini, Kafkasya'dan alıp Halife-i Rûy-ı Zemin'in topraklarına, yani Osmanlı sınırları gerisine taşınması da XIX. yüzyılın ikinci yarısında meydana gelmiştir. Bunu büyük bir sorumluluk altında gerçekleştiren Musa Kundukhov olmuştur. Adı geçenin meşhur hatıratında olaya yer verilmekte ve kaynaktan iktisabla, Tarık Cemal Kutlu, şunları kaydetmektedir¹⁰:

"Terek Eyâlet Komutanı General Mihail Tarieloviç Loris Melikov, Çeçenleri Küçük Kabardey'e sürmek amacıyla Batı Kafkasya'daki kuvvetleri Çeçenia üzerine sevk etti. Major General Musa Kondukhov, bunun üzerine General Melikov ile görüşerek, Çeçenlerin Osmanlı ülkesine göçlerini önerdi. Önerisi kabul edildi. Musa Kundukhov, vakit kaybetmeden, Rus üniformalı olarak, Haziran 1863'te İstanbul'a gitti. O sırada devletin başında pâdişâh olarak Abdulâziz bulunuyordu. Hariciye Nâzırı Mehmed Emin Âlî Paşa, sonra da Sadrâzâm Mehmed Fuad Paşa ile görüştü. Teklif olumlu karşılandı. Her yıl 5000 kadar muhacir kabul edilebileceği bildirildi. Bir buçuk ay kadar, İstanbul'da ikâmette bulundu. Sonra, Karadeniz'de taşımacılık yapan Konstantin vapuruyla Odessa'ya yolculuk yaptı. Rusya da genel olarak Çeçen göçüne rıza gösterdi."

Böylece yarım asra yakın Rus üniforması taşıyan ve generalliğe kadar yükselmiş bulunan Musa Kundukhov, Mart 1865'te Kafkasya'dan

¹⁰ Kutlu, a.g.m., s. 48.

ayrıldı. Kafkas ardındaki Gümrü'ye ulaşıldı. Böylece, Çeçen Exodus'u hareketlenmiş oldu. Az sonra da Musa Paşa, Osmanlı toprağındaki Kars'a geçti. 3 Ağustos 1865 tarihli belge ile Çeçenler, Osmanlı himâyesine geçti.¹¹

**"ERZURUM'DA BULUNAN ÇEÇEN MUHACİRLERİN İSKAN VE
YERLERİNE SEVKİ**

*Erzurum'da toplanarak Kars'taki kafiye başkanları General Musa Bey Adındaki şahıs gelmedikçe bir tarafa gitmeyeceklerini bildiren Çeçen muhacirlerin, zor kullanılarak iskân yerlerine sevk edilebilecekleri.
3 Ağustos 1865*

Nusret Paşa'ya cevabnâme-i telgrafî

Fî 27 S. sene (12)82 tarihli telgraf mektubları görüldü.

Eğerçi ol bâbda Erzurum'a tecdid-i vesâyâ olunmuş ise de oradan alınan telgrafnâme me'âline göre Erzurum'a gelen kafilenin rüesâsı Kars'dan vürûduna müntazır oldukları ümera gelmedikçe ileriye hareket etmeyeceklerini sûret-i kat'iyede ifade edip tarafınıza beyân-ı hâl kılınmış ise de henüz cevabı zuhûr etmediği bildirilmişve binâberîn işin iki taraflı tutulması taht-ı lüzûmda görülmüş olmağla seri'an bi'l-mükâtebe hüsn-i islah-ı esbâb-ı sevkîyeye himmet ve itina eylemeniz matlûbdur.

Fî 6 Ra. Sene(12)82

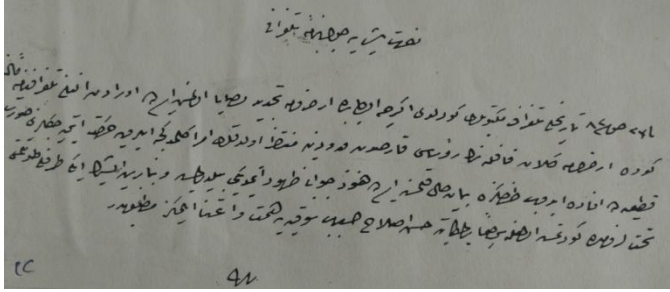
*

**Tahrîrât-ı Telgrafiye
Numara 361**

*Mektub Gönderen Merkez: Erzurum
Erzurum'da yığılıp General Musa Bey gelmedikçe bir tarafa gitmeyen Çeçen muhâcirleri dört bine kârib olup devlet ve milletce eyledikleri zâiyat şöyle dursun istihkâmat için dahi beş bin kadar asâkir-i redif mevcut olduğundan ve muhâcirîn-i merkûmûnun mizâc ve meşvâları icabınca az şeyden çukasını çıkararak kavga ile nihayetü'l-emr bir fenalık hudûs-ı akreb me'mûl olup eğerçi bir saat evvel merkezlerine sevk edilmek için ya mûmâileyh Musa Bey'in buraya gönderilmesi veyâhud kendisinin bizzat gelmesi saâdetli Nusret Paşa'ya*

¹¹ Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, (Proje Yöneticisi: Prof. Dr. Uğur Ünal), İstanbul 2012, s. 362-363.

yazıldı ise de ona da cevap alınamadığından ve mesbûk olan arzve iş'âr-ı çâkerânem vechile bunlara sûret-i cebriye gösterilmedikçe bir ayak ileri gitmeyeceklerinden bu bâbda ne vechile hareket etmek lazım edilmek lâzım geleceğinin istizânıyla Cenâb-ı Hak hıfz eylesin bir fenalık zuhûr ederse mes'ul olmamak için arz ve iş'âra ictisâr eyledim. Ferman. Fî 22 Temmuz sene (12)81 (3 Ağustos 1865)"

Osmanlı ülkesinin yeni vatandaşları arasında tabii ki Musa ve yakınları vardı. O'nun Hanımı Kubatı, büyük oğlu Arslan Bek, Bekir Sami, kardeş Afako ve Hasbulat Bey isimleri ön plânda idi. Fransız önderlerinden ve edebiyatçılarından Lamartin'e benzetilen Mamsıratı Temirbolat gibi "büyük ozan" da göze çarpmakta idi. Çeçenler, daha sonra, Erzurum, Erzincan yolu ile Sivas'a, Tokat'a gittiler. Sivas'ın Âziziyesinde, Saroz'unda Çeçen yerleşmeleri zamanla tamamlandı. Kunduk ailesi bu arada Tokat civârında, güneydoğuda, yol üzerindeki Batmantaş'ta konak satın alarak orada oturmuştur.

1866'da, Pâdişâh, Musa'ya Mîrlîvalık rütbesi tevcih etti. bundan sonra da kaynaklarda "Paşa" ve "Çerkes" olarak geçen Musa bey takiben de, Erzurum'a hareket etti ve Osmanlı IV. Ordûy-ı Hümâyûn'da, Mîrlîva olarak görevine başladı. Ancak, Musa Paşa, ikinci dönem hatıralarını yazmamıştır. Belki de ele geçmemiştir. 1876-1889 arasındaki savaşlar ve barış devresinde, diğer Osmanlı subayları gibi kendisinden söz ettirmiştir.

Hasbulat Bey'in Ölümü (1866)

Ali Kantemir'in Exodus olarak nitelendirdiği büyük Kafkas göçü¹², peyder pey Rusya'dan Osmanlı ülkesine devam etmiştir. Musa Bey de kendi kabilesini önce Kars'a sonra da Erzurum'a intikal ettirebilmiştir. Ancak, yakını Hasbulat Bey, Erzurum'da iken rahmetli oldu. Muhtemelen elli yaşlarında idi. Alkhas Kunduk ile Dövlet Dudar Hanım baba ve annesi oluyordu. Musa, Hamurza, İdris, Afako ve Musa oğullar içinde cesurluğu ile tanınan kimse idi. Musa'nın Rus Çarlığında asker olması ve generalliğe kadar yükselmesine karşın Hasbulat, müridizm akımının Şeyh Şamil yanında önemli bir şahsiyet olarak göze çarpmıştı. Kardeşler arasında, Hamurza da kendi tarafında idi. Ancak, aile içinde her hangi bir ayrılık bahis konusu değildi. 1844'de Hamurza, Çeçenia savaşında vefat etmişti. Onun halefi olarak da Hasbulat göç ile Erzurum'a geldiğinde, hayatını kaybetmişti¹³. Şeyh Şamil, Gunip'de, Rus Baryatinsky'e teslim olmuş ve bu da Hasbulat nezdinde tabii olarak büyük bir üzüntü yaratmıştı. Şeyh Şamil ile göç nedeni ile bir daha görüşme imkânları olmadı. Nedeni belirtilmeyen ölümü hicri Rebiülevvel 1283'tür. Miladi karşılığı ise 10 Ağustos 1866 Cumartesi günüdür. Erzurum'daki Çeçenlerin, vilâyet ileri gelenleri ve bir kısım ahâlinin katılımı ile cenaze namazı, Tebriz Kapusundaki ve Çifte Minarenin yanı başındaki Narmanlı Câminde kılınmıştı. İslâmi ve Çeçen usûlüne göre, aynı caminin güneyindeki alanda, toprağa verilmiştir. Erzurum'un meşhur Kanber Taşında yapılan ve kitâbesi de meydana getirilen mezar, Erzurum tarihi üzerindeki çalışmamızda bulunmuş ve kamuoyuna duyurulmuştur. Daha sonra Yrd. Doç. Dr. S. Tozlu da biraz güçlkle okunan mezar kitâbesini bir kelime hariç çözebilmiştir. Kitabenin daha düzgün Osmanlıca metni yine aynı öğrencimize aittir. Yedi satırlık örneği günümüze kadar pek zarara uğramadan gelebilmiştir¹⁴. Çeçen-Rus mücadelesi sırasında Cevher Dudayev zamanında bazı Çeçen temsilciler Erzurum'a geldiklerinde merhumun

¹² *Les Memories du General Moussa Pacha Kundoukhov (1837-1865)*, Paris 1939, s. 14. Hatıratın kopyasını Paris yolu ile sağlayan Prof. Dr. E. Şahin'e sonsuz teşekkürler.

¹³ *A.g.e.*, s. 14.

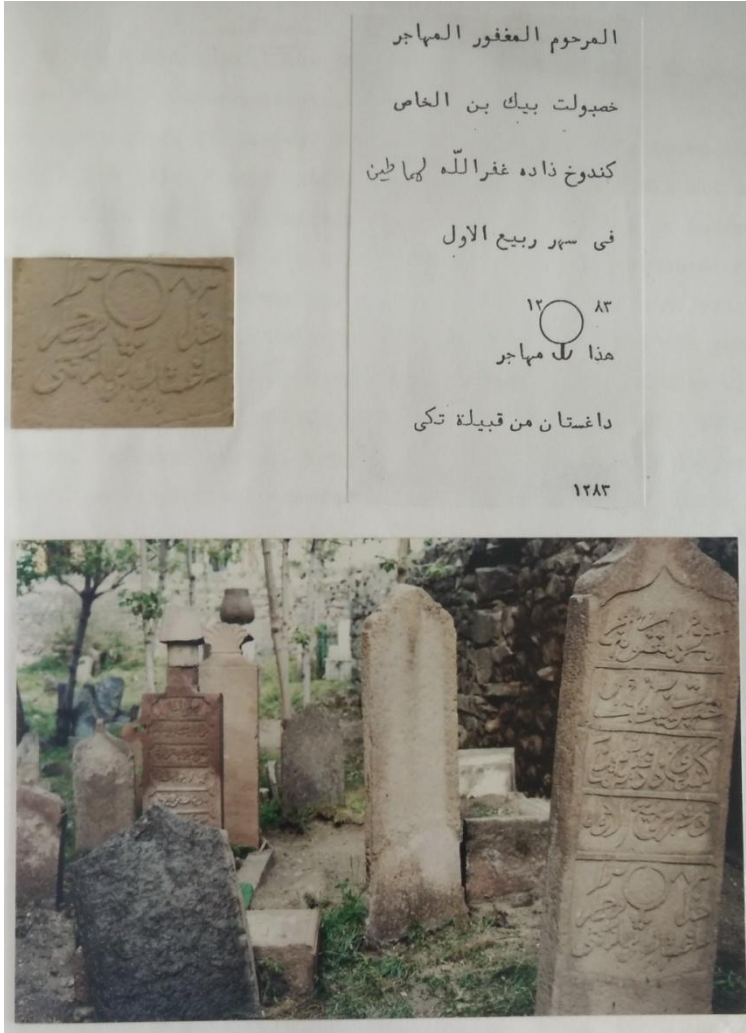
¹⁴ Selahattin Tozlu, *Zivin savaşından Berlin Antlaşmasına Kadar Erzurum (1877/1878)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi ABD, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991, s. 99.

mezarını ziyâretle onun için okumuşlardır. Böylece, bir asır sonra, bu aziz insanın ruhu şâd edilmiştir.

Hasbulat Bey bin Alhas'ın Narmanlı Câmii Haziresindeki Mezarı

Musa Paşa'nın Ağabeyi Hasbulat Beğ'in Mezarı (ö: 1283/1866)

Kitâbe metni dikkatlice incelendiğinde bazı kültür kelimeleri de kendisini göstermektedir. Kendisinin muhacir olduğu öncelikle vurgulanmıştır. Türkçedeki *Beğ* unvanı da Kafkas veya Çeçen söyleyişindeki *Big*'dir. Rusça metinlerde ve tabii yaygın şekli ile Alkhozoviç, burada *Alhas* imlasına sahiptir. Doğru olanı da budur. Bir çok metinde aile ismi Kundukhov'dur. Ama, kitâbede Kunduhzâde diye

işâret edilmiştir. Beşinci satırda ölüm tarihi yazılmıştır. Galiba aile arması da daire ve altında çengelli şekli ile göze çarpmaktadır. Ölüm tarihi ay olarak belirtilmiştir ki, Rebiülevvel 1283'dür. İşâret edildiği gibi miladi 14 Temmuz, 10 ağustos 1866 tarihine karşılıktır. Dağıstan kökenli kabi de *Tki* İmlası ile göze çarpmaktadır. Ancak, zorla harfleri tesbit edilebildiğine de işâret edelim. 1877-1878'de Erzurum'a gelen reisler ve Kafkasyalılar da onun mezârını ziyâret etmiş olmalı ki, bunlar arasında Musa Paşa'ya yakınlığı ile tanınan İmam Şamil'in oğlu Gâzi Mehmed Paşa da bulunmaktadır. Kitâbenin ikinci satırındaki Hasbulat Big bin Ahlas Kunduhzâde'deki Hasbulat aslında Türkçedir. Has ve Bulat'tan ibarettir. Kanbolat, Canbolat, Temirbolat ve Mayri Biy Bulat gibi örnekleri de vardır. Bolat/Bulat sonuçta çelik anlamına gelen *Pulat*'dir.

Osmanlı Mîrlîvası Musa Paşa (1867-1878)

Osmanlı Ordus'unun Anadolu'daki en önemli askeri merkezi Erzurum idi. Musa göç sonrası bu tarihi kenti yakından görmüş ve hatta ailesinden Hasbulat, aynı şehirde vefat etmiş ve toprağa verilmişti. Daha sonra, bilindiği gibi Çeçen - Asetinler ile birlikte, onların başı olarak Sivas ve Tokat taraflarına gidilmiş ve devletin gösterdiği yerlerde yerleştirmişlerdi. Tokat yakınlarındaki Batmantaş'taki meşhur konağında pek fazla kalmayan, Musa, bu arada İstanbul ile temasa geçmiş ve orduya kabulü için arıza kaleme almıştı. Bu dilekçesinde, IV. Ordû-ı Hümâyûn'da görev istediğinde bulunmuş ve bazı Rus dönemine ait belgeleri de göndermiştir. Pâdişâh da, kendisine arz edilen belgeyi görmüş ve orduda görevlendirmesine emir vermiştir. Daha sonra, "Çerkes" ve "Paşa" sıfatı ile Erzurum'a gitmiş, orada IV. Ordu Komutanı ile görüşerek, vazifesine başlamıştır¹⁵. Ordu Komutanı Ahmet Muhtar Paşa, düzenlemeleri yapmış Tabyaları yerinde görerek, gerekli talimatı vermiştir. Bu arada Musa Paşa da, IV. Ordu erkânı içinde yer almıştır. Erzurum'daki Rus Konsolosunun 19 Nisan 1877'de ayrılması hayırlı fal sayılmamış ve yakında, Rusların askeri hârekata geçebileceği düşünülmüştü¹⁶. Paşa, Rusca da bildiği için, haber kaynaklarından elde

¹⁵ Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, hzl: E. Düzdağ, İstanbul 2009, s. 189, 226-227.

¹⁶ Taranev hakkında bilgiler azdır. 1877 öncesi Erzurum'da görevlendirilmişti. Konsoloshaneye kapanıp kalmamış, Erzurum ve çevresini turist gibi gezmiştir.

ettiği bilgiler de, genel savaşın Rumeli ve Anadolu'da başlayacağı düşüncesinde idi.

Erzurum, 1828-1829,1855'de Rus baskısına uğramış ve ilkinde geçici olarak da ele geçirilmişti¹⁷. İngilizlerin önerisi ile Rusların genel bir hücumda Anadolu kalelerini ele geçirebileceği, onun için askeri savunma hatlarının yani tabiyelerin yapımı gerektiği konusunda fikir ileri sürmüşlerdi. Devlet, mâli sıkıntılara rağmen ahâlinin de yardımı ile Ardahan, Kars ve Erzurum'da inşaatlar yapmıştı. Musa Paşa geldiğinde de bunlar savunmaya hazır hâle getirilmişti¹⁸. Osmanlı-Rus Savaşı'nın Anadolu kısmında ilk hareketlenme 24 Nisan 1877'de göze çarpmıştı. Savaşı ilan eden taraf tabii ki Rusya idi¹⁹. Bütün hazırlıklarını tamamlayan Ruslar, Şüregel'deki Arapçayı'nı geçerek, batıya doğru ilerlemişlerdi. Musa Paşa eski deneyimlerine göre. Rusların bir kaç cepheden Iğdır-Kars ve sonra da Erzurum yönünde harekete geçeceklerini önceden sezebilişti ve bazı husûslarda IV. Ordu Komutanına da yardımcı olmakta idi. Osmanlı Rus savaşlarına ait bir Çok yerli ve yabancı kaynak mevcuttur²⁰. Ahmet Muhtar, Mehmed Ârif, Celâleddin Paşa, Ahmed Midhat gibi yazarlar da detaylı bilgiler vermişlerdir²¹. İngiliz, Avusturya v.s yabancılar da savaşları yakından görmüşler ve anlatmışlardır²². J.F. Baddeley'den²³ sonra W.E.D. Allen-P. Muratoff²⁴ Rusların Erzurum önlerine gelişine kadarki dönemi kaynaklara dayalı anlatmışlardır. Musa paşa'nın etkinlikleri ise Ahmet Muhtar ve Mehmed Arif'in eserlerinde bahis konusu edilmiştir²⁵. Bu arada eski Anion harabesinin civarındaki Alacadağ hakkında da bizzat

¹⁷ Allen, *a.g.e.*, s. 25-45.

¹⁸ 3 nolu nota bakınız

¹⁹ Mehmed Arif Bey, *a.g.e.*, s. 130 v.d

²⁰ W. Greene, *The Russian Army and its Campaigns in Turkey*, Newyork 1879. C. B. ise gazetecidir. Time'in "Seat of Wars" dur. Onun eseri de *Armenia, and The Campaign of 1877*, London ismini taşımaktadır.

²¹ Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, hzl: İ. Miroğlu, İstanbul 1983; Ahmed Mithat Efendi, *Zübtetü'l-Hakayık*, hzl: Ö. F. Can, Ankara 2015.

²² Rudolf von Schuluga, *1295/1877 Osmanlı- Rus Seferinde Haliyas-Zivin-Kars Muharebeleri*, çvr: Yakub Şevki, İstanbul 1326/1910.

²³ Baddeley, *a.g.e.*

²⁴ Allen, *a.g.e.*

²⁵ Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *a.g.e.*, birçok yerde.

Musa Paşa, Ahmed Muhtar Paşa'ya bilgi vermiştir. Bu Ârizası²⁶ dışında ise savaşların gidişatı ve önerileri ve sonuçları hakkında nedense hatırat kabilinden de olsa geriye bir eser bırakılmamıştır. 1985'de ise "Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi: Kafkas Cephesi Harekâtı, Ankara 1985" da daha gerçekçi ve belgeli bilgi de kaleme alınmıştır²⁷. Şüregel'deki savaşlar, Taht Düzü yolu ile Köprü Köy'e çekiliş, Erzurum'daki savunma ve sonunda yenilgiyi içeren bilgiler hakkında, Musa Paşa ile ilgili olarak Mehmed Ârif Bey tarafından kısmi bilgiler verilmiştir²⁸. Bu tarihi akış içerisinde Musa Paşa'nın karşısındaki Ruslar ve komutanlar da hep vaktiyle kader birliği ettiği kimselerdi. Heimann, Lazarof, Loris Melikov v.s kimseler bunlar içinde idi. Musa Paşa'nın da içinde yer aldığı birçok Osmanlı-Rus çatışması önce Rusların geri çekilmesi sonra, Arapçay'ın batısından gerçekleştirdikleri Şüregel Savaşları, Taht Düzü, Soğanlı Dağları çekilişi, Horasan ve Köprü Köy, daha sonra da Pasinler Ovasından, Hasan Kaleden Höyüklerden mevzilenme, Aziziye sonrası Erzurum muhasarasında devam etmiştir. Son olarak da Kiremitlik Tabyası ile İstanbul kapısının savunulmasında Musa Paşa da bulunmuştur²⁹.

Omanlı Orduy-ı Humayunu Kitabetinde, yazışmalarında görevli Erzurum'lu Mehmed Ârif Bey, yer yer, ilgisi dolayısıyla Musa Paşa ile etkinliklerinden bahsetmiştir. Bunlar özetle şöyledir³⁰: " Çerkes atlıları Kars taraflarında dolaştırıldı. Onlara baş olarak Musa Paşa tayin edildi. Yanına Kurmay Yarbay Şevket Bey de katıldı. Paşa iki top ile takviye edildi. Kars yolundaki Benli Ahmet'te Çerkesler Rus baskınına uğradı. Geceleyin kimin ne yaptığı belli olmadı. Karanlıkta göğüs göğüse kılıç muharebesi oldu. Daha sonra bütün atlılar geri döndüler. En sonunda Komutanları Musa Paşa ile Şevket Bey de yaralı olarak hayatlarını kurtarabilmişlerdi. Diğer taraftan Musa Paşa, Bey veya Özden olmadığından asaleti bahis konusu edilmişti. Zaten Musa Paşa da

²⁶ R. Uçarol, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, İstanbul 1976, 483. Alacadağ vakası hakkında Musa Paşa'nın Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya takdim ettiği arıza, İstanbul (tarihi yok)

²⁷ S. Sükan, *Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi, Kafkas Cephesi Harekâtı*, Ankara 1985.

²⁸ Mehmed Arif Bey, *a.g.e.*, s. 539-558.

²⁹ Mehmed Arif Bey, aynı yer.

³⁰ Mehmed Arif Bey, *a.g.e.*, s. 228, 231, 236-237, 265-268.

onlara epeyce kızmıştı. O yüzden yerine takiben Edhem Paşa atanmıştır. Halyas'da Ruslarla tekrar savaş meydana geldi. Musa Paşa, kendi kuvvetleri ile sol kolda görülmekte idi. Ahmed Muhtar paşa'nın son emirleri de Musa Paşa tarafından yerine getirilmiştir. Şüregel'deki Gedikler muharebesinde birçok kumandan Kaptan Mehmed Paşa³¹ gibi Musa Paşa'da gayret göstermişti. Ordu Komutanı gibi Sadrazam'da telgrafla bu zaferi, dolayısıyla Musa Paşa'yı da kutlamıştı. Yine Mehmed Arif Bey'in kaydettiği gibi Alacadağ'da Ruslar beklenmedik üstünlük kazandılar. Etrafı çevrilen birçok komutan protokol ile teslim oldu. Bunlara karşı çıkan tek komutan Musa paşa olmuştu" Güneş batalı bir buçuk saat olmuştu. Musa paşa Alacadağ'daki taburlarının yanına giderek, kendisinin teslim olmayıp, savaşacağını ve ayağına güvenenlerin beraber bulunabileceklerini herkese bildirdi. Onlardan sadece bir binbaşı ile Kurmay Kolağalarından Danyal Efendi Musa Paşa ile birlikte olmuşlardı. Musa paşa da geceleyin çıktığı yerden ileride Rusların hattına rastladı. Fakat Rusça yüksek sesle hâle ve mevkie uygun bazı sözler söyledi. Karakol askerleri de kendisini Rus Subayı zannederek geçmesine engel olmadılar³².

Musa Paşa sonunda, genel çekilişte Ahmed Muhtar Paşa ile Erzurum'a döndü. Bu sırada Aziziye savaşı oldu ve az sonrada Ruslar Erzurum'u kuşattılar. Kendi payına düşen savunma hattı şehrin Devre-i Muttasıla'daki Kiremitlik Tabyası ile İstanbul Kapısı arası olmuştur³³.

Daha sonra, İstanbul IV.Orduû-yı Humâyun Komutanı'nı geri çağırıldı. Mehmed Ârif Bey de birlikte olduğu halde vedalaştığı subaylar arasında Musa Paşa da bulubuyordu. Yerine , Kurd İsmail Paşa bırakıldı. Musa Paşa da onun yardımcısı idi. Bundan sonraki gelişmeler ilgi çekicidir. Ruslar Erzurum civarındadır. Kış şartları hem onlar ve hem de Türkleri zorlamaktadır. Sonunda, İstanbul'dan gelen telgraf, 31 Ocak 1878'de Edirne'de Mütareke yapıldığı yönünde idi³⁴. Mütarekeye göre taraflar arasında savaş bitmiş idi. İsmail Hakkı Paşa, kendisine ulaşan telgraf ile durumu daha iyi öğrenebildi. Biraz sevinç biraz üzüntü içinde yanındaki

³¹ Mehmed Arif Bey, *a.g.e.*, s. 509-634. Ayrıca bakınız: Özel kitaplığımız, *Kaptan Mehmed Paşa Dosyası*, Erzurum 2011.

³² Mehmed Arif Bey, *a.g.e.*, s. 548.

³³ Mehmed Arif Bey, *a.g.e.*, 676.

³⁴ Mahmud Celalleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 542-543.

Musa Paşa da bilgilendirildi. Bu sırada görüşmelerde ön plana çıkan kişi Loris Melikov idi³⁵ ve oda Musa Paşa'nın Rus Ordusunda iken tanıdığı idi. Rusların Erzurum'a girişi ise 8 Şubat 1878 idi³⁶. Tabii Musa Paşa en üzüntülü günlerinden birini yaşıyordu. Ön Barış Andlaşması yapıldı³⁷ 3 Mart 1878' Ayastaphanos/Yeşilköy. Dört ay sonra da 13 Temmuz 1878'de, Almanya'da Berlin Andlaşması yürürlüğe girmiştir³⁸. Ruslar ile sınır kesimi de yapılmış ve Horasan Sarıkamış arasındaki Han Suyu vadisi iki taraf arasında kalmıştı. Ruslar, ön barış ve asıl barış zamanında, halka ve komutanlara olgun davrandılar. Musa Paşa da, bunlar arasında idi ve belki de Loris Melikov ile eski dostluğun tezahürü idi. Onlar sınır gerisine çekildiklerinde Musa Paşa da epey rol oynamıştı.

8 Şubat 1878 ile 7 Eylül 1878, Erzurum için işgal günlerinin yaşandığı zamandır. Osmanlı yöneticiler arasında Ruslar ile ilişkileri Musa Paşa devam ettirmiştir. Böylece taraflar arasındaki Fransızca anlaşmalar, Musa Paşa dolayısıyla Rusça sürdürülmüştü.

Sonunda, Ruslar törenle yöreden ve kentten ayrıldı. Musa Paşa IV. Ordûy-ı Hümâyûndaki görevine Erzurum'da kalarak devam etti.

1878-1888 arasındaki on yıl içinde de Musa Paşa, barışın sağladığı imkânlarla son zamanlarını Erzurum'da geçirdi. Bu dönem hakkında kaynaklardaki bilgi oldukça azdır.

Şeyh Şamil Oğlu Gazi Mehmed Paşa

Şeyh Şamil, Dağlıların ve Kafkaslıların efsanevi kahramanıdır. Moskof veya Urus denilen ananevi gâvurlara karşı büyük mücadele vermiş ve Kafkasların bağımsızlık yolunda önderi olmuştur³⁹. Bu büyük kahraman hakkında birçok eser kaleme alınmıştır. Muhammed Tahirü'l Karakhi tarafından yazılan "İmam Şamil'in Gazavâtı, dilimize Tarık Cemal Kutlu tarafından aktarılmıştır⁴⁰. İmam Şamil, batı dünyasında da,

³⁵ Allen, *a.g.e.*, s. 513.

³⁶ Allen, *a.g.e.*, 196.

³⁷ Mahmud Celalleddin Paşa, *a.g.e.*, 575-581.

³⁸ Allen, *a.g.e.*, s. 196, Mahmud Celalleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 684.

³⁹ Şeyh Şamil ve Çevresi için bkz: Muhammed Tahirü'l- Karakhi, *İmam Şamil'in Gazavâtı*, çvr: Tahirü'l-Mevlevi, hzl: T.C. Kutlu, İstanbul 1967.

⁴⁰ A.g.y.

birçok araştırmaya konu olmuştur. John F. Baddeley örneği verilebilir. "Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil" adını taşıyan araştırmada konu ile ilgili birçok Rusça ve İngilizce araştırma da belirtilmektedir. Sedat Özden'in akıcı çevirisi de İmam Şamil hakkında güncelliğini korumaktadır⁴¹.

Basiret Gazetesi⁴² Mehmet Bey'in İstanbul'dan ayrılışı ve doğuya, Erzurum taraflarına IV. Ordû-yı Hümâyûn'a katılışını "... Daha sonra 1000 kadar süvari ve piyade Çerkes Dilâverleri ile Unkapanı İskelesi'nden vapur-ı mahsusa ile 17/30 Mayıs 1292/1877 günü Trabzon'a hareket etmiştir. Bab-ı Seraskerî'den çıkışında meydanda bir tabur Asakir-i Şâhane dizilmiş: Mızıkâ çalınarak selamlanmıştır. Aynı şekilde İskele'ye kadar uğurlanmıştır" diye haber vermektedir. Yine aynı gazete, İstanbul'dan hareketinden önce de II. Abdülhamid tarafından kabul edildiği, bir süre görüşüldüğü ve iznini alarak, huzurundan ayrıldığını da yazmaktadır. Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt yolu ile Erzurum'a ulaşan Şamil oğlu Mehmed Paşa, İstanbul Kapısında askeri tren ile karşılanmıştır. IV. Ordu Komutanı Ahmed Muhtar Paşa tarafından karargâhta huzura kabul edilmiştir⁴³.

Gazi Muhammed Paşa (Kaluga-1862)

⁴¹ Baddeley, a.g.e, birçok yerde.

⁴² *Basiret Gazetesi*, no: 2243 17 Teşrin- evvel 1293/1877, 1.

⁴³ Mezar taşındaki tarih ile aylılık görülmüyor. Ama hicri tarih için miladi karşılık 1888/1889 olmalı.

Gazi Mehmed, Ordû-yı Hümâyûn'da ilgililer ile görüştüktan sonra Ruslarla yapılan savaş sahasında yerini aldı. Bu arada, Hasbulat Bey'in kardeşi Musa Paşa ile de görüşmüştür. Kafkasya'da vaktiyle sürdürülen mücadele, şimdi de Erzurum ve doğusunda devam ettirilmiş olunuyordu. O'nun bazı etkinlikleri Ordu Komutanı Ahmed Muhtar Paşa'nın hatıratında şu satırlarla ifade edilmiştir: " Gazi Mehmed'e, "Paşalığı içine alan feriklik aşaması tevcih edilmişti. Erzurum'un doğusunda, Şüregel Düzü'ndeki, Ani harabesinin karşısındaki Alacadağ"a imdad olarak gönderildi. Yahniler'deki çatılda Osmanlı Ordusunun sağ kanadında idi. Bu civardaki Kızıltepe'ye ilk çıkan atlılar, Şeyh Şamilzâde Ferik Gazi Mehmed Paşa'nın Dağıstanlıları idi. Mehmed Paşa'nın kayını Dağıstanlı Kolağası Mehmed'e güveni fazla idi. Ahmed Muhtar Paşa'ya nazaran, Kolağası Mehmed Bey, her türlü yeteneüe sahip kimse olup, yiğitliği Ruslarca da söylenmiştir. Düşmanın Şatiroğlu tepesindeki harekâtına dair birçok önemli ve hayati bilgiyi bu Dağıstan'lı ifa etmiştir. Keza, Gediklerdeki çatışmada, Dağıstan atlıları, Çerkes Mirliva Musa Paşa'nın da beğenisini kazanmışlardı. Osmanlı ordusu kademeli geri çekilişte, Mehmed Paşa da askeri ile Köprüköyü'ne dönüp, mevzilenmişti. Çoban Köprüsünün hemen yanı başında, Ordu Komutanı "Meşveret Meclisi" yapmıştı. Katılanlar arasında İsmail(Kürd), Mustafa Savfet, Kaptan/Paşa Mehmed (Prusyalı) ve Gazi Mehmed Paşa da bulunmuştu. Durumun ruslar karşısında pek iyi olmadığı hakkında ortak düşünce hâsil olunca, Ahmet Muhtar Paşa'nın da oluru ile kuvvetler Deve Boynu'na çekilmiştir".

Buna benzer hadiseler de Kitâbette bulunan ve her zaman Ahmed Muhtar Paşa'nın yanında bulunan Mehmed Ârif de, de tekrarlanmıştır.

Gazi Mehmed (Kafkas Kahramanı, Şeyh Şamil'in oğlu

Musa Paşa'nın Erzurum'da Ölümü (1888/1889)

W.A.D. Allen (1901/1973), Kafkasya ile ilgili meşhur eserinde Musa Paşa için " Musa Kundukhov paşa 1889'da Erzurum'da öldü" denmektedir. Yine paşanın "hatırat"ını yayınlayan Ali Kantemir, 1939'da, benzer ifade ile şunları yazar" Musa Paşa'nın enerjisi kurulmuştu. Ordudan çekildi ve ömrünün geri kalan kısmını Erzurum'da sükûnetle geçirdi.1889'da da orada öldü. Mezarı Narmanlı Câmiiinde kardeşi ve Şamil'in eski silah arkadaşı Hasbulat Beyinkinin yanındadır. Fakat Ruslar bu ölüyü de rahat bırakmadılar. Büyük Harp'de (1916) de Erzurum'u tekrar işgal ettiklerinde, cami ve mezarı yıktılar. Bu hayâsızca hareket bu kanlı dönemin son sahnesi oldu. Sonra Bolşeviklik

geldi. "keza, paşa hakkında önemli bir makale kaleme almış olan Tarık Cemal Kutlu'da, 1889 tarihini kabul etmiştir. Mezar kitabesinde verilen hicri tarih 1306'dır. Bu da 5 Aralık 1888 Pazartesi - 27 Ağustos 1889 Salı'ya İsbet etmektedir. Benim ve sonraları Yrd. Doç. Dr. S. Tozlu'nun tesbit ettiğimiz tarih H. 1306'dır. Bu da yukarıdaki zaman dilimine tekabül etmektedir⁴⁴.

Hemen bütün kaynaklar, o'nun törenle Erzurum'da, Narmanlı camiinden kaldırılarak, güney taraftaki duvar yakınına (dibinde) toprağa verildiğinde fikir birliği halindedir. Ben de aynı şeyleri görmüş ve yazılı hale getirmiştim.

Bu tarihi olayın geçtiği Narmanlı Camii I. Sultan Mahmud döneminde, 1738'de, Hacı Yusuf tarafından inşa ettirilmiştir. Kendisi Erzurum kazalarından Narman'dan olduğu için de daha çok kendi ismi ile değil, memleketi ile tanınmıştır. Daha sonra cami etrafında Narmanlı Mahallesi teşekkül etmiştir. Burası Erzurum Kalesinin önemli kapılarından Tebriz Kapısı dışında olup, Her zaman hareketli bir yaşama sahne olmakta idi. Emir Şeyh ve Çifte Minarelerinde civarında olan Narmanlı Cami'nin mütevazı bir bahçesi dolayısıyla bir haziresi bulunuyordu.

Erzurum, Tebriz Kapı'da Harmanlı Câmii

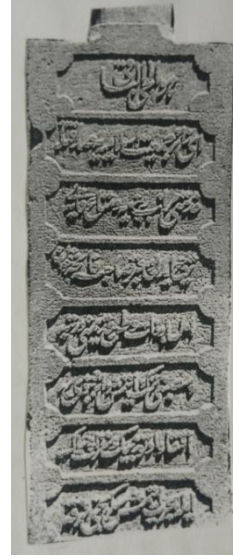
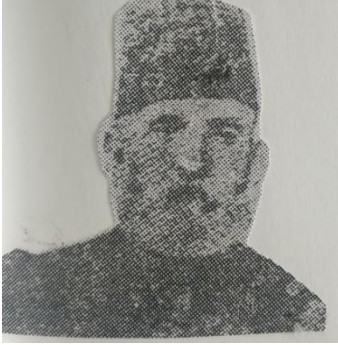
⁴⁴ Bkz: not 43.

Yrd. Doç. Dr. Selahattin Tozlu Musa Paşa Mezarını İncelerken

**Erzurum Tebriz Kapı Çifte Minareler Doğusunda Narmanlı
Camiî'ndeki Musa Paşa Mezarı**

هوالمجى الباقى
 لى زائر جمعین اسلامیه حدقله
 خدمتی ماتى دنیویہ و متاع فانیه
 ترجیح لیدن بو قبر صاحبنه فاتحه خوان
 اول بو خان وطن قوینى و رتبه
 و منصبى تركه ایتقى و اثر نبوی
 رقتا اونوز بیک غزان چرکک
 لیه هجرت ایتقى سکنجی فرقه
 قوماندانى قوندوخ زاده موسا پاشا
 در اسلامیت اونغونوکه خدماته
 مبرورسی ایجاسیه سرحد خاقانی
 اولان شو نقطه ارفای وظیفه
 قدسیه لیدرکنه ارتحال عالم حقیقی لیدر
 رحمت الله علیه سنه ۱۳۰۶

Hüve'l Hayyü'l Bâki
 Ey zâir cem'iyet-i islâmiyye sadakatla hizmet-i meratib-i dünyeviyye ve metâ-i fâniyye terci iden bu kabir sâhibine fâtihağan ol. Bu zât, vatan-ı kadimini ve rûbe ve mansıbını terk itmiş ve eser-i nebeviyye iktizâ otuzbin guzzât-ı Çerâkise ile hicret etmiş sekizinci fikra kumandanı Kunduh-zâde Musa Paşadır. Islâmiyyet uğrındaki hidemât-ı mebrûresi ilcâsıyla serhadd-i Hakanî olan şu noktada ifây-i vazife-i kudsiyye iderken irthâl-ı âlem-i hakîkî eylemiştir.
 Rahmetullahu aleyh. sene 1306

Şeyh Şâmil'in Silah Arkadaşı Hasbulat Bek bin Albâs'ın
Küçük Kardeşi Çerkes Mûsâ Rûşdî Kundûh-zâde Paşa'nın
Mezar Kitabesi'nin Latin Harflerine Çevrilmiş Şekli:

" Hüve'l-hayyü'l-bâkî (1)
Ey zâ'ir cem'iyyet-i İslâmiyyeye sadâkatla (2)
hîdmeti merâtib-i dünyeviyye ve metâ'-ı fânîyyeye (3)
tercîh iden bu kabir sâhibine fâtîha-nân (4)
el. Bu zât vatan-ı kadîmîni ve rütbe (5)
ve mansabını terk itmiş ve eser-i nebevîye (6)
iktisâ' otuzbin guzzât-ı Çerâkise (7)
ile hicret itmiş sekizinci fırka (8)
kumandanı Kundûh-zâde Mûsâ Paşa (9)
dır. İslâmiyyet uğrunda ki hîdemât-ı (10)
mebrûresi ilcâsıyla serhadd-i Hâkânî (11)
olan şu noktada îfâ-yı vazîfe-i (12)
kudsîyye iderken irtihâl-ı 'âlem-i hakîkî eylemiştir. (13)
Rehmetullahu 'aleyh Sene 1306 (14)

Musa Paşa'nın Mezarı'nın Kitabesi

Narmanlı Camii'nde Musa Paşa Kabri

Bekir Sami Bey

Milli Mücadele başlarında üç Bekir Sami vardır⁴⁵ İki Kafkas asıllı bir de Erzurumlu, Aha Köylü Bekir Sami'dir. Kafkaslı olanlar Bekir Sami Kunduk ve öbürü de yine Milli Mücadele saflarında yer alan Bekir Sami Günsav'dır. Musa Paşa'nın oğlu olan Bekir Sami büyük göçte babası ve amcası ile Osmanlı tarafına geçmiştir. Önce Erzurum'da, sonra da Tokat'da Batmantaş Köyünde hayatını devam ettirmiştir. O'nu üzen ilk önemli hadise ise Şeyh Şamil'in Yandaşı amcası Hasbulat'ın Erzurum'da hayata veda etmesidir. Diğer kardeşi ise Murad Bey'dir. Öğrenim görmesi için İstanbul'a gönderildi. Galatasaray/ Mekteb-i Sultani'yi başarı ile bitirdikten sonra, yurt dışına çıkmış ve Paris'te yüksek öğrenim görmüştür. Ülkenin artık çöküşe doğru gittiği bir zamanda Hariciye mesleğini seçmiştir. İlk görev yeri Petersburg'tur. Bunu Tebriz, Sina, Kirmanşah, Malta, Mesine gibi yerler takip etmiştir. Libya'da Batı Trablus'ta Mektupçuluk yapmış ve böylece Hariciyeden, Dâhiliyeye geçmiştir. Halep Valisi iken İttihad ve Terakki'nin ilk üçlerinden Cemal Paşa ile yetki anlaşmazlığına düşmüş, görevi bırakarak, göç sonrası

⁴⁵ M. Ünal, *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü*, İstanbul 1996, 118-171.

baba yurdu Tokat'taki Batmantaş'a, Köyüne çekilmiş ve bir süre çalkantılı hayattan uzak kalmıştır. Çiftlikte sade bir hayat sürerken, Mondoros Mütarekesi yapılmış, yurdun düştüğü kötü durumu siyasal olarak düzeltmek için de Milli Ahrar Parti'sine dâhil olmuş ve kurucu grupta yer almıştır. Fransızca ve Rusça'ya hâkim olan Bekir Sami Bey, Anaolu'daki hareketi de bu sırada yakında takip etmiştir. Yeni kurulmakta olan Müdafa-i Hukuk Cemiyeti bünyesinde çalışmış ve M.Kemal tarafı bir tutum içine girmiştir. Erzurum Kongresi sonrası Sivas'da, 4 Eylül 1919'daki kongresinde, dost grubu içinde olmuş ve Hey'et-i Temsili üyeliğine de seçilmiştir. Bu arada İstanbul- Sivas uzlaşmasını sağlamak için harekete geçmiş, Salih Paşa ile vâki görüşmelerde etkin rol oynamıştır. İstanbul'da toplanacak olan Meclis-i Mebusan-ı Osmanî'ye, Amasya'dan seçilmiştir. 1919-1920 yılının bir bölümünde İstanbul'da temsil görevini devam ettirmiş, bu sırada Meclis'deki olumsuz durum üzerine, M.Kemal'in çağrısı üzere Geyve yolu ile Ankara'ya geçmiştir. TBMM'nin oluşumunda yine aynı yöreyi temsil etmiş ve 8 Nisan 1920 sonrası da bozkırdaki Ankara'da, çalışmalarını devam ettirmiştir. icra vekillerinin teşkili v vekilliklerin tespiti sırasında da yabancı dil ve dış işlerindeki deneyimi de göz önüne alınarak, 3 Mayıs 1920'de, ilk Hariciye vekili seçilmiştir. Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesinde, görüşlerini Ankara'ya bildirmiş, aynı yıl sona ererken yurda dönmüştür. Düzce- Bolu ayaklanmalarının artık şiddetini iyice kaybettiği bir sırada, İstanbul ve VI. Mehmed Vahdeddin, 15 kişilik idam kararı içinde Bekir Sami Bey de bulunuyordu. Şubat 1921'de yurt dışına çıktı ve Avrupa'da, Briand, sonra da Kont Sforza ile bir araya geldi. M.Kemal ve TBMM'nin niteliği ve isteklerini yakın bir çevreden oluşu nedeni ile iyi bir şekilde anlattı. 1922'de, rahatsızlığı için Avrupa'da tedavisine dair bir izin çıkarttı. TBMM'nin ikinci döneminde de bu defa Tokat'tan milletvekili seçildi. umhuriyetin ilanı sonrası çok partili sistemde yer aldı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nda göze çarptı. Suikast ithamı ile muhakeme edildi Temmuz 1926'da beraat etti. Siyasetten uzak durmak ve kendini daha saygın bir duruma getirmek için Tokat'taki Çiftlikte, sonra İstanbul'da sivil hayatını devam ettirdi. Cumhuriyetin onuncu yıl hazırlıkları sırasında İstanbul'da hayata veda etmiştir⁴⁶ Yakın çevresinde Kundukzâde diye biliniyordu. 1934'de

⁴⁶ *TBMM Albümü*, Ankara 1994, s. 2. Buradaki ölüm tarihi 16 Ocak 1933'tür.

ise ailesi, resmen Kunduh soyadını almıştır. "Bekir Sami Bey'in "biricik kızı" Nimet Kunduh idi. İstanbul gazetelerinden birinde verilen vefat ilanı şöyledir:

Erzurum Müdafii Müşir Musa Paşa'nın torunu, Sadrazam Kamil Paşa'nın torunu, merhume Akile Kunduh'un görümcesi, Atatürk'ün yakın arkadaşı eski Dışişleri Bakanlarından Bekir Sami'nin biricik kızı, İş Bankası meclis idare azalarından merhum Şevket Kunduh'un tek hemşiresi, heykeltıraş Mine Sunar'ın çok sevgili halası, Soroptimist Kulübü eski Başkanı Türk Kanser Araştırma ve Savaş Kurumu gönüllü grup başkanı eşsiz insan;

NİMET KUNDUH
tedavi edilmekte olduğu Londra'da vefat etmiştir.
Teessürle duyurulur.

Bekir Sami Bey

Rauf Orbay, Bekir Sami, Mustafa Kemal Sivas'ta (Eylül 1919)

Musa Paşa'nın Oğlu Eski Dışışleri Bakanı Bekir Sami Bey

Bekir Sami, Hüsrev Gerede, Zekai Apaydın (Londra'da)

Bekir Sami, Şevket vs. yakınlar da Paşa'nın ölümünden sonra Osmanlıların hizmetinde bulunmuşlardır. Bekir Sami temas edildiği üzere Cumhuriyet'te de yeni devletin, Türkiye'nin vatandaşı olarak Batmantaş ve çoğu zaman İstanbul'da yaşamıştır.

Erzurum'da, Rauf Bey'in valiliği 1895-1903 tarihleri arasındadır. İstanbul yazışmalarında, bir Kunduk'lunun varlığından haberdar olmaktadır. 19 Teşrin-i Evvel Sene 1314 tarihli bir belgeden bu husus ifade edilmekte ve şunlar yazılmaktadır⁴⁷:

"Esasen kendisi Ferik Musa Paşa merhumun akrabasından ve Ümera-i yüzbaşı-ı evveli Mahmud Rıza Bey kullarının Orduy-ı Hümâyûn'un inhası vech ile Kolağalığa terfî ile....".

Belgeden anlaşıldığına göre Mahmud Rıza Bey, akrabasındandır. Kunduklara mensuptur. Türkiye'ye göçten sonra o da herkes gibi o da teamüle uyularak Çerkes diye tanımlanmaktadır. Sadık Çerkeslerin Beylerinden olduğuna da dikkat çekilmektedir. IV. Ordûy-ı Hümâyûn'un 22. Süvari alayı, 3. bölüğü önyüzbaşı rütbeli olup, Erzurum'da ikamet etmektedir. Şimdi ise Kıdemli Yüzbaşılığa atanması uygun görülmüştür.

⁴⁷ Sultan II. Abdülhamid ile Erzurum Vilayeti Arasındaki Yazışmalar (1894/1906), Hızl: M. Demirel, İstanbul 2007.

Musa Paşa'nın Hatıratı

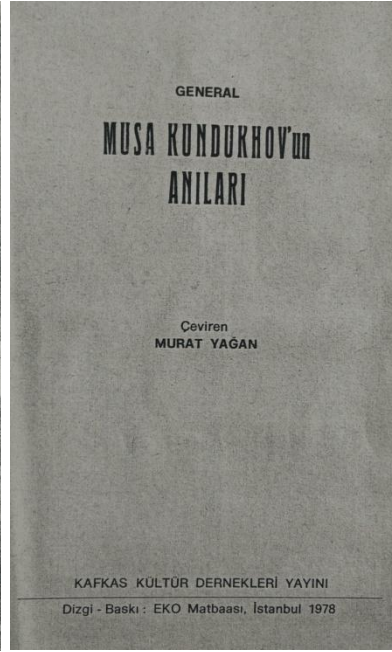
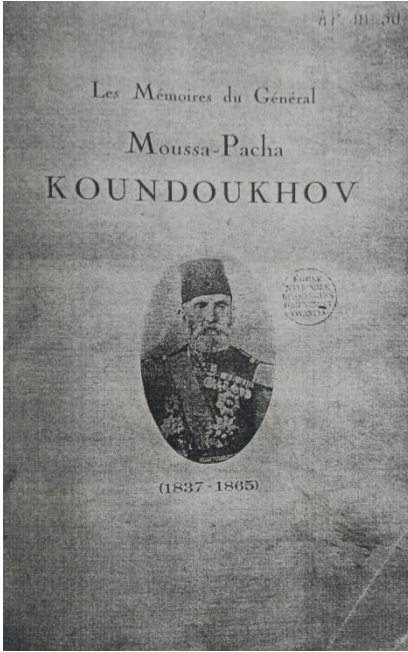
Musa Paşa ehl-i kılıç olduğu gibi aynı zamanda ehl-i kalem idi. Rus ordusunda görevli olduğu zamanlara ait görüşlerini 1837-1865 yıllarını kapsayan hayat hikâyesini detaylı bir surette hazırlamıştır⁴⁸. Ailesinden torunu Şevket Bey, elindeki dosyayı Alihan Kantemir'e vermiştir. o'da Fransızcaya çevirmiş ve böylece 1939'da yayınlanmıştır. Hatırat, *Les Memories du General Moussa Pacha Kundoukhov (1837-1865)*, Paris'te yayınlanmıştır. Türkiye'de ise Murat Yağan "General Musa Kundukhov'un anıları, İstanbul, 1978"adı ile tarih veya hatırat literatürüne kazandırmıştır. Esere göre Musa paşa, 1818'de dünyaya gelmiştir. Alkhas Kunduk'un ve Dölet hanım'ın oğludur. Dört kardeşirler ve Hasbulat Bey kendisinden ayrı bir yol seçmiş ve İmam Şamilin hizmetine girmiştir. Askerliğe dâhil oluşu 1837'dir ve göreve süvari subayı olarak başlamıştır. Hayat arkadaşı olarak Kubatı hanımı seçmiş Arslan ve Bekir Sami Beyler de çocukları olmuştur. Bu sıralarda İmam şamil Kafkas hareketinin lideri olarak ortaya çıkmış ve Çeçenlerin birçoğu kendisine katılmıştır. Musa Paşa eserinin girişinde ve sonrasında İmam Şamil ve Dağlılar konusunda kendi açısından önemli bilgiler vermektedir. Bu arada Hasbulat Bey de kendisine ayrı bir yol çizmiş ve İmam Şamilin yanında yer almıştır. Kardeşi ile görüşmesine de yer veren Musa Paşa, kendine göre daha akılcı malumat vermekte ve kendisinin durumuna da işaret etmektedir. Şamil Galakha'ya geldiğinde, Vladikafkas Bölge Komutanlığına da Baron Vrevski tayin edilmiştir. Prens Vorontsof'un görev değişikliği üzerine de Genel Muraviev, General Barianinsky Kafkas'da ordu komutanı olmuştur. Rusya, Musa Paşa'yı da bu sırada Çeçen Mıntıka Komutanlığına getirmiştir. Vazifesinin ilk sıralarında Çeçenlere bir de mektup yazmış, Rusya'nı Çeçenistan işgaline de müdahale edememiştir.

Musa Paşa, Çeçen politikası nedeni ile buradaki görevinden ayrıldı. Bu arada Terek'deki dağlılar hakkında bir rapor kaleme almış, ilgililere iletmiştir. Lori Melikov, Musa Paşa'nın yakından tanıdığı Gürcü asıllı Rus subayı idi. Bu arada İstanbul'a görevle gitmiş Rus üniforması ile Osmanlı ileri gelenleri ile dostane bir görüşme yapmıştır. Böylece Rusların da izni ile Çeçenlerin toplu göçü için ilk adımlar da onun sayesinde atılmıştır. Fakir göçmenler de göz ardı edilmemiş ve az sonra

⁴⁸ Les Memories ..., s. 9.

da tarihi göç başlatılmıştır. Kendisi de ordudaki vazifesine son vermiştir. Vladikafkas'tan devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye hareket edilmiştir. Yolculuk sırasında Prens Greguar Orbeliani ve bazı Gürcü prensleri ile de görüşmüştür. Bu arada Musa Paşa, Çeçen Mayri Biybulat hakkında da kısa bilgi vermektedir. Hatıratın son kısmında ise Musa Paşa, Kafkas Orduları Kurmay Başkanı A.P Kartsef'e mektup kaleme almış ve son durum hakkında bilgi vermiştir. Bu Rus Subayı, Musa Paşa'nın okul sıralarından beri yakın dostu idi. Mektup Viladikafkas'tan 25 Ağustos 1863'de yazılmıştır. Yani, Asetin ve Çeçen göçü öncesine aittir. Alihan Kantemir gibi eserin sonunda Z.Avalichvili'nin de önemli ve Gürcü görüşünü dile getiren yazısı vardır.

Böylece bir askeri yetkili olan ve insanların Müslüman bir ülkeye taşımış olan Musa Paşa, üstüne düşen görevi ikmal etmiş olmaktadır. Eser ve içeriği hakkında, hatıratın giriş kısmında yer alan ve Fransızca "Malheur aux Vaincus" söylemi ile sona eren yazısında da "Les Memories ..."genel bir özetini verdiğini de işaret edelim.

« Kafkasya'nın bağımsızlık savaşları sırasında, yani sıkıntılı ve meşakkatli bir devrede yaşamış ve icraatta bulunmuş olan Kunduh Musa Paşa'nın adı bugüne kadar Kuzey Kafkas halklarının ve eski Kafkas göçmenlerinin anılarında kalmıştır.

Bununla beraber, hakkında söylenen, genellikle gerçek dışı rivayetlerle Tiflis arşivlerindeki bilgiler, Kuzey Kafkas kavimlerinin tarihinde silinmez izler bırakmış olan bu kayda değer zatın kişiliğini ve çalışmalarını yeteri kadar aydınlatmamaktadır.

Şayanı memnuniyet fırsatların yardımıyla, bugün bizzat Musa Paşa tarafından bırakılmış olan ve Çerkeslerin kitle halinde Türkiye'ye hicretile sona eren istiklal muharebeleriyle muğlak bir halde olan o devirlerle kendi şahsının bir araya getirmek imkânını veren, meçhul vesikalar elde ediyoruz.

Musa Kundukhov Paşa'nın, harp ve ihtilallerden mucizevi bir şekilde kurtarılmış olan ve torunu Şevket Kundukh tarafından basılması için bize lütfedilen bu eseri, Kafkas tarihi için en kıymetli bir vesikadır.

Bu eser ve Musa paşanın oğlu sabık Türkiye Hariciye Vekili Bekir Sami beyle yaptığımız muhtelif müläkatlar, bize Kafkasya'nın en şayanı dikkat adamlarından birinin şahsiyet ve faaliyetini tanımak imkânını veriyor.

Musa Kundukhov Rusların gelmesinden önce, tarihte Ta'uri veya Taur'dalı diye anılan ve Terek ile Flagdon arasında uzanan doğu Osetya'yı idare eden bir Taga'ur-Aldar (Feodal-Timar ve zeamet) ailesine mensuptur. Ta'ur mintkasının gü-

ney sınırını, Kafkas dağlarının doruk çizgisini izleyen Gürcüstan kiralığı teşkil ediyordu. Bu mıntıka Gürcü askeri yolunun, Ta'urların korudukları ve denetledikleri ve yolculardan geçit ücreti aldıkları, kuzey kısmını içine alıyordu.

Musa Paşa'nın babası Alkhas Kundukhov ile annesi Dölet Dudar Hanım, Sanib köyünde oturuyorlardı. Musa burada 1818 de doğdu.

Musa'nın ailesi kalabalıktı : Dört çocukları vardı: Hacı Hamurza, Hazbulat, İdris ve Afako kardeşler.

Musa Kundukhov Rusyanın, tam Gürcüstanı kendisine kattığı 1818 ve Kafkasya'nın bütün müslüman kısmının fethine hazırlanmağa başladığı zaman dünyaya geldi.

Kafkas istilasının metodlarından biri, özellikle başlangıçta, eğitim ve öğretime ait olanıydı. Bunun için Çarın emrile nüfuzlu Kafkaslıların çocukları hükümet hesabına öğrenim yapmak üzere Moskova ve Petersburg'daki askeri okullara gönderiliyordu. Özel memurlar, aileler yanında iyi sözler ya da tehditlerle çocuklarını (beyaz Çarın) okullarına gönderilmeleri için icraatta bulunuyorlardı. Böylece nüfuzlu Kafkasyalıların Rus askeri okullarında öğrenim yapan çocukları, Rus hükümetinin elinde adeta bir rehin vazifesini görüyorlardı. Bunun için o devrin tarihinde bunlara "**emanetler**" adı verilmişti.

Emanetler savaş tutsaklarından farklı olmayan özel bir rejim altında idiler. Bu bedbaht çocukların eğitimi cahil ve kaba gediklilerin eline bırakılmıştı. Bunların metodları ise genç Kafkaslıları genellikle Rus düşmanı yapıyordu.

İşte böylece emanet sıfatile o zaman on iki yaşında olan genç Musa Kundukhov Petersburg'da Pavlov askeri okuluna gönderildi ve buradan altı sene sonra suvari subayı olarak çıktı. Bir sene sonra (1837) genç subay Kundukhov İmparator I. Nikola'nın Kafkasya'da bulunması esnasında maiyetinde tercüman sıfatile refakat etti.

Bu andan itibaren önüne, onu daha çok genç yaşında general rutbesine kadar götürün parlak bir yol açılmıştı. Fakat bu şan, şeref ve saire Musa'ya mutluluk ve ruhi güvence ver-

medi. Musa Kundukhov'un Rus ordusundaki hizmeti, Rusya ile meşhur İmam Şamil'in müdafa ettiği anavatanı arasındaki müthiş savaşlarla aynı zamana rast geldi.

Rusya Kafkasya'yı demirden bir çember içine aldı ve M. James Belle'e göre (Journal de residence au Caucase 1837 - 1838 et 1839), İngiltere'de York kontluğu arazisinin en iyi işlenmiş kısmını anımsatan mamur bir ülkeyi yağma etmeye başladı. Kafkasya'nın mukadderatı belli olmuştu. Her vicdanlı Kafkasyalı için bu artık bir hayat ve memat sorunundan başka bir şey değildi. Büyük bir kitle Şamil'i tutuyordu, ülkede eli silah tutan kim varsa vatanî bir hamle ile bağımsızlık savaşı bayrağının altına geçti.

Bu kahramanlık devrinde Musa gerçek bir dram yaşıyordu. Birçok akrabalar ile ve özellikle savaşın, bütün Kafkasyalılar için, gürcüler ve ermeniler de dahil olduğu halde, kutsal bir görev olduğunu takdir eden kardeşleri Hacı Hamurza ve Hazbulat ile kendisini ayıran siyasal uyumsuzluk manevi ve maddî durumunu güçleştiriyordu. Onlar Şamil'in ulusal ordusuna katıldılar. İmamın ateşli müritleri olarak Ruslara karşı şiddetle döğüştüler. Musa'nın kardeşlerinden biri Hacı Hamurza Çeçenistan'da 1844 te kahramanca şehid oldu.

Doğaldır ki, bu koşullar altında Musa kendi ulusuna karşı olayların akışı anında üstünlüklerini teslim ettiği kardeşlerine karşı silah kullanamazdı. Bunun için Musa önce Oset (Kuşha), sonra Çeçen askeri sancağı şefliği gibi sadece askeri - idari durumdaki işlerle uğraştı. Oradan Varşova'ya sonra da, 1848 de Macaristan harbine girmek üzere Karakova'ya gönderildi.

Bağımsızlık savaşının devam ettiği sürece Musa Kundukhov fikren Kafkasya'nın bütünlüğü temeline dayanmak üzere Kafkasya ile Rusya arasında barış ve doğal ilişkilerin meydana gelmesi yolunda bir formül bulmayı daha akılcı gören küçük bir Kafkasyalı azınlığın arasında bulundu.

Musa, Şamil'in ve kardeşlerinin amaçlarına karşı gerçek bir sempati duyuyor ve onlara bütün kalbiyle başarılar diliyordu. Fakat bir savaş için iyi hazırlanılmamış olduğu kanısınday-

dı. Mert naip Ahverdil Muhammed gibi, İmam'ın kararsızlığını ve tehlikeli hatalarını eleştiriyordu. Musa'ya göre, 1845 te Prens Vorontsof'un Darginlerdeki seferinde, Şâmil Rusların tedbirsizliğinden yararlanamamıştı. Bu hatayı yapmasaydı Rus ordusu kumandanı Aleksandr ve Hesa'i bütün kuvvetleriyle beraber tutsak edebilecekti. Böylece hemen aynı hata Vladikafkas ve Nalçik'te yinelenirdi.

Musa bu yanılgıların sonuçlarını ve Rusların olağanüstü kuvvet ve kaynaklarını göz önüne alarak Dağlıların tarafına geçmekten çekindi. Fakat her iki muharip taraf için de kabule değer olabilecek koşullar ve yargılar bulmağa çalıştı.

Rus ordusunda işgal ettiği yüksek mevkii, Dağlılarla olan teması, onlar üzerindeki nüfuzu ve ailevi bağlar sayesinde Musa Kundukhov Şamil ile Kafkasya'daki yüksek Rus kumandanlığı arasındaki konuşmalarda aracı seçildi. Maalesef bu konuşmalar bir sonuca varamadı. Şamil bütün Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını istiyordu. Rus kumandanlığı ise küçük Çeçenistan, Terek ve Kuban Ruslara kalmak üzere bir hudut çizmesinde ısrar ediyordu.

Bu koşullar içinde barış söz konusu olamazdı ve savaş Gubernib'in düşmesine ve Şamil'in tutsaklığına kadar devam etti (1859). Bu uğursuz tarihten sonra henüz bir kaç ay geçmişti ki, Musa generalliğe terfi ettirildi. Bu suretle kendisinin, artık istila edilmiş olan ülkede asayişin temini hususunda yararlanılacağı ümit ediliyordu. Gerçekten 1860 da Musa, Çeçen halkının mülkiyet hakları ve siyasal özerkliğini kazanması koşuluyla kabul etti. Koşullar kabul edildi ve uzun savaştan yorulmuş kitleler arasında oldukça sükunet meydana getirildi. Musa da kendi hesabına oldukça memnundu. Kendi formülü gerçekleşiyordu. Şâmil'in bütün programının en küçük bir kısmı gerçekleşmemiş ise de Musa'nın programı öyle değildi. Formülünü genişletmek ve Dağıstan'ın diğer eyaletlerine, Terek ve Kubana yaymak için nüfuzunu uygulamaya koymak ümidiyle avunuyordu. Nihayet Musa Kundukhov ve Çeçen halkı ümitlerinin boşa çıktığının ve

kendilerini acı bir hayal sükûtinun beklediğinin farkına varmakta geçikmiyeceklerdi.

Batı Kafkasya savaşı sona erince, Rus hükümeti vaidini, bütün insani ve dini kanunları küstahça geri aldı ve Çerkes meclislerini (parlamento) kaldırdı (1846). Bu günden itibaren Kafkas tarihinde facialarla dolu bir sahife başlar.

Puşkin tarafından yazılan "İki başlı kartal" şiddet içinde Kafkasya üzerine kondu ve yenilen ulusun öldürülen cesedini demir pençeleriyle yakaladı. Kurtarıcı Çar'ın (!) hükümeti yeni istila edilen ülkeyi düzene koymağa koyuldu. Bu görülmemiş derecede gürültülü bir devir oldu. Hristiyanlığın zorla yayılması, bedeni cezaların konulması, yerli gelenek ve ulusal mukadde-satla kişi hak ve dokünulmazlığına saygısızlık medeni istilâların ilk işleri oldu. Kafkas halkı üzerine dehşet ve ümitsizlik salan bu istilaları hiç bir şey tuttıkları yoldan çeviremedi.

Elisee Reclus'e göre bu kargaşalığın başlıca faili, 1864 teki son savaşın hemen ardından, Dağlılara bir ay zarfında toprak-larını bırakıp gitmedikleri takdirde kendilerine savaş tutsakları nizamnamesinin uygulanacağını ilan eden ve imparatorun öz kardeşi olan Grandük Mişel Nikolyeviç'ten başka kimse değildi.

Musa bu insanlık dışı hükmün nasıl uygulandığını ve kendi kabilesinden olan insanlara ait toprakların tamamen subaylara ve Kazaklara verilmek üzere nasıl gasbedildiğini gözleriyle gördü.

Şunu da söyleyeyim ki, bir kolonizasyon tarzı neticesi olarak bir Dağlı ailesi başına ortalama yarım desyatinlik arazi düşerken bir Kazak ailesine 29 desyatinlik arazi düşüyordu.

Bu açık eşitsizlik ihtilale kadar devam etti ve bugüne kadar düzene girmede.

Musa bütün kudretiyle bu haksızlığa karşı savaştı, arada da raporlar gönderdi; yüksek makamları, Nikolaev, Arkhon, Sun-ja, Karabulak ve diğer Kazak köylerinin kaldırılması gereği hakkında iknaa çalıştı. Nihayet hiç olmazsa Kazaklar ve yerliler arasında eşit bir arazi payı yapılmasına istedi .

Ne yaptı ise fayda vermedi. Ne ricalar, ne de belgeler göz

önüne, alındı. Musa o zamana kadarki hizmetlerinden de pişmanlık duydu ve istifaya karar verdi.

Bu general, uniforma, gösteriş, şan ve şeref gibi şeyleri çığneyerek Rus düşmanı bir ihtilalci oldu ve uzun uzun düşündükten sonra, Musa, bugün siyasi bakımdan hak verilmeyecek bir karar verdi, ailesi ev kabilesi ile beraber gidip Türkiye'ye yerleşmek.

Diğer taraftan Musa bu maneviyatı kırılmış göçmen kitesinin içinde bulunmakla, Kafkasya'nın boşaltılması hakkında Haziran 1864 tarihli fermanı yayımlayan Petersburg efendilerinin ekmeğine yağ sürmüş oluyordu. İyi bir idareci ve kahraman bir savaşçı olan Musa burada aynı kudrette bir siyasi olmadığını gösterdi.

Ne karşı görüşlü dostları, ne düşmanları Türkiye'ye kaçışını desteklediler. Şunu da ekleyelim ki, Rus hükümeti böyle karışık bir zamanda tecrübeli bir generalini, özellikle düşman bir ülkeye katılması bahasına da olsa, elden kaçırmak istemezdi.

Türkiye'deki Hüseyin Paşa ve Berzeg Ali Paşa gibi hemşehrileriyle hareketinden evvel yaptığı haberleşmelerde onlar da göç düşüncesini kabul etmemişler, hiç olmazsa acele etmemesini istemişlerdi. Fakat Musa kararında ısrar etti. Osmanlı hükümetinden Anadolu'da mıntık mıntık göçmenleri yerleştirmek fermanını alır almaz kitlece Türkiye'ye hicret lehinde propagandalara girişti. Türkiye'ye gelince, bu meseledeki tuttuğu yol doğaldı. Çünkü feci vaziyette kalan dindaşlarından bir melcei esirgilemezdi.

Kuşkusuz önce Kırım'da, sonra Kafkasya'da meydana gelen boşluğa yerleştirilen ve Anadolu sınırlarına kadar dayanan Rus kolonizasyonu hiç bir aklı başında Türkün hoşuna gitmezdi. Böylece her iki taraf için de zararlı olan bu göçü tahrik eden Musa Kundukhov ne Türkiye'ye, ne Rusya'ya çalışmış sayılır; bir çıkarı olmadığı için de itham edilemez.

Mali durumu çok parlaktı ve Rusya'da kalsaydı daha iyi olurdu. Çünkü o sırada Grandük Mişel, Loris Melikof ve şahsi

dostu general Kartzeff kendisine istediğinde Kafkasya'da geniş araziler önermişlerdi.

Bununla beraber, göç dalgası çoktan başlamıştı: 1859 da (birinci göç). Daha Musa barış projeleri ile uğraşırken durum trajik bir genişlik kazanmıştı. Burada özellikle söylemek gerekir ki, bu göç dalgası Ruslar tarafından yalnız süngü kuvvetiyle zorlanmakla kalmayıp, hükümet tarafından halkın dini akidelerine yapılan taaruzla kitleyi ruhi bir çözülmeye sürüklemekle de destekleniyordu. Bu Musa Kundukhov üzerinde de etkisini gösterdi.

1 Ocak 1866 tarihli "Revue des deux Mondes" da Ed. Dulaurrier bu hususta şöyle yazıyor:

"Çerkesler için Türkler dost ve mukaddes bir millettir. Sultan hakiki müminlerin padişahı ve kendilerine yardım edebilecek en kudretli hükümdar olarak telakki ediliyordu. Sultanların ülkesi, içinde refah ve saadete yaşanacak bir sığınak yeri olarak görülüyordu. Orada elde edecekleri topraklar, Rusların kendilerinden süngü ve ateş zoruyla gasbettikleri yerleri kat bekat telafi edecekti".

Kuban'da kalanların kendilerine verdikleri öğütlere: «Burada kalmanın iyi olacağını yadsımıyoruz, fakat biz müslüman kardeşlerimizin arasında yaşamak ve nefesimizi mukaddes bir toprakta vermek istiyoruz» diye cevap veriyorlardı.

Musa Kundukhov Çeçenlere ve Kuşhalara da Türkiye'ye geçmeyi aşağı yukarı aynı sözleri ileri sürerek tavsiye ediyordu. Şu farkla ki: sonradan Türkler tarafından örgütlendirilmiş ve desteklenmiş bir göçmen ordusu ile tekrar gelerek iğrenç Ruslardan ülkeyi kurtarmayı ümit ediyordu.

Ve Musa Kundukhov ailesi (karısı, Kubatı, büyük oğlu Aslan Bey ve küçük oğlu bir yaşındaki Bekir Sami (1), akrabaları ve aşağı yukarı 3000 hane kadar olan kabilesiyle) Kafkasyayı terk ederek Erzurum yolu ile Türkiye'ye geçti. Musa iyi karşılandı ve kendisine Paşa rütbesi verildi. Tokat civarında Batmantaş'ta yerleşti ve orada 1877 - 1878 harbine kadar yaşadı.

Kendisiyle beraber Türkiyeye genç bir subay ve kıymetli bir şair olan Temirbulat Mansurati de göçmüştü. Batmantaş'ta öldü ve orada defnedildi. Mansurati'nin şahsiyle Asetin edebiyatı yeri doldurulamayan bir kayıba uğradı. Genellikle Dağlıların ülkelerini terkedişlerini terennüm eden şiirlerinin kuvvet ve karakteriyle Mansurati «Lamartine»e benzetilirdi. Maalesef eserlerinin çoğu yayımlanmadığı için Batmantaş yangınında mahvoldu veya ölümünden sonra kayboldu.

Az sonra Şamilin oğlu Gazi Muhammed Paşa, Fazıl Paşa gibi kişiler de Türkiye'ye göç ettiler.

Türkiye'de, başlarında Musa Kundukhov Paşa ve Şamil'in oğlu Muhammed gibi şahsiyetler bulunan büyük bir Kafkas göçmen kitlesinin (aşağı yukarı 1.500.000) bulunması, Rusları endişelendirmekten geri kalmıyordu (1877 - 1878). Bunun içindir ki, bu uğursuz harpten üç sene kadar önce Rus hükümeti, bu iki paşa ile Kuzey Kafkasya'da kalan halkı Afgan sınırına naklederek orada bir **Yeni Kafkasya** kurmak hususunda görüşmek üzere general **Fadel'i** İstanbul'a gönderdi. Bu devlet Rus himayesi altında özerk olacaktı. Nakil ve yerleşme masraflarını Rusya tekeffül ediyordu. Bu öneri Gazi Muhammed ve Musa Paşa tarafından göçmen Çerkeslerin dindaşları olan Afkanlılara karşı silahlanmak istemedikleri ileri sürülerek reddedildi.

Rus hükümeti gerçekte, İngiliz tesir sahasında ve Afgan hududunda bir Kafkas tampon hükümeti kurmayı tasarlıyordu, yoksa böylelikle, Türkiye'de bulunmasını kendi emelleri için zararlı gördüğü bir Kafkas göçmen kitlesini zararsız bir hale getirmeyi mi kuruyordu? bilinmez.

Ne olursa olsun bu sonuncu varsayım Çar hükümetinin yasa prensibiydi. Musa Paşa ve Gazi Muhammed Kafkas gönüllülerinin başında ve Osmanlı Müşiri Ahmet Muhtar Paşa kumandasında, Rus - Türk harbinde Anadolu cephesinde faal bir rol oynadılar. Bu seferde, Musa Paşa önce bir süvari birliği başında Benli Ahmet ve Vladikars'ta, sonra da Anadolu ordusu erkanıharbiyesinde kumandanlık kabiliyetini isbat etti ve ismi askeri ansiklopediye geçti.

Bu durum, Ruslar tarafından Musa Paşa hakkında «Hain Kundukhov Paşa» adında yakın zamana kadar söylenen bir marş çıkarılmasına neden oldu.

Berlin anlaşmasıyla sona eren bu harbin sonucu belli, zaten zayıf olan Osmanlı devleti savaşı kanlı bir şekilde kaybetti. Musa Paşa'nın Kafkasya'ya tekrar gidip özgürlüğünü iade etmek rüyası da tamamiyle söndü. Darbe bu kadarla kalmadı. Rus - Türk savaşının başlamasıyla beraber Dağıstan ve Çeçenistan'da ayaklanan halk katliama uğradı ve Türkiye'ye ikinci ve facialarla dolu bir göç başladı ve Musa Paşa Erzurum anahtarlarını rakibi Loris Melikofa teslim etti.

Böylece Moskoflar ummadıkları kadar semereli bir zafer elde ediyorlar, aynı zamanda hürriyet aşığı Kafkasa da ikinci bir tutsaklık zinciri vuruyorlardı.

Musa Paşanın enerjisi kırılmıştı. Ordudan çekildi ve ömrünün geri kalan kısmını Erzurum'da sükunetle geçirdi. 1889 da orada öldü. Mezarı Narmanlı camiinde kardeşi ve Şamilin eski silah arkadaşı Hazbulat Beyinkinin yanındadır.

Fakat Ruslar bu ölüyü de rahat bırakmadılar. Büyük harpte (1915) Erzurum'u tekrar işgal ettiklerinde camii ve mezarı yıktılar. Bu hayacızca hareket bu kanlı dönemin son sahnesi oldu. Sonra bolşeviklik geldi (Veyl mağluplara).

Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya "Ariza"

Rusların takibinde olan IV. Ordû-yı Hümâyûn birlikleri Şüregel düzlüklerinde ve Arpaçay taraflarına kadar Rus çekilişini sağlamış ve şimdilik zafer kazanmış görünmekte idi. Ancak, sonbahar 1877'de, Ruslar yeni bir strateji ile karşı hücumla geçmiş ve geri çekilişi de düzenli bir ilerleyişe çevirmişlerdi. Şüregel'deki düzlüklerdeki birçok yerde mevzilenen Ordû-yı Hümâyûn, özellikle Alacadağ mevziinde zorlanmaya başlamıştı. Şiddetli savunma ve çıkış atılımları da sonuçsuz kalınca, 'felaket' ve sonra da tam bir 'hezimet' durumları yaşanmaya başlanmıştı. 9-15 Ekim 1877'de Türkler, üstün ve donanımlı Ruslar karşısında, soğukların başlaması, iâşe ve ibadetenin de yok olma derecesine geldiği bir sırada zirveleri kar bürümeye başlamış Alacadağ'da, Ferik Ömer, Hacı Raşid, Mirlivâ Hüseyin ve Musa Paşa

kumandasındaki birlikler pek başarılı olamadı ve genel bir çözüme gözlendi. Bunlar içinde sadece Musa Paşa başının çaresine bakmak zorunda idi. Öbür Paşalar, sözleşme gereği hayatını kurtarabilirlerdi ama Musa için böyle bir durum hayal edilemezdi. Ekim 1877 hadiseleri daha sonra üç küçük eser ile tarihe ışık tutmuştur. İlki "Alacadağ'da terk-i silah ederek, düşmana teslim olmuş olan Ferik Raşid ve Erkan-ı Harbiye Mirlivası Hasan Kazım Paşalar ile Ümera-ı Sâ'ire Anadolu Divan-ı Harbinde lede'l- muhakeme haklarında terettüb eden hüküm mazbatasıdır". Bunun basılış yeri ve tarihi İstanbul 1296 olup Alacadağ Vakiasının nasıl cereyan ettiğini ortaya koymaktadır. Alacadağ Savaşları hakkında bir başka risale de Rus General Loris Melikov'a aittir. Alacadağ ve Obruk Muhabereleri (2-3 Teşrin-i Evvel 1877)" adını taşıyan eseri de Binbaşı Nazmi Bey, Rusça'dan Türkçeye çevirmiştir. Ankara 1339 (1923). O da daha sonra, ordu komutanına kendi açısından değerlendirilen Ariza/ Risaleyi tertib ve arz etmiştir. Bu, " Alacadağ vakası hakkında Musa Paşa'nın Gazi Muhtar Ahmet Paşa'ya takdim ettiği arizadır. İstanbul'da basımı yapılan risaleye dair basım tarihi mevcut değildir.

Alacadağ, Kars

Musa Paşa'nın da Alacadağ'dan sağ salim kurtuluşu oldukça önemlidir. ve sebepleri üzerinde de hem gazi Ahmet Muhtar Paşa ve hem de Mehmed Arif Bey tarafından Şöyle ifade edilmiştir.

"Umumi kararğah olan Alacadağ'da, yirmi altı tabur kaldı. Bunun dördü dağın tepesine çıkarıldı. Güney yüzüne bakan, yani çevirme harekâtı edecek olan yere Musa Paşa kumandası ile konulmuştur... 13 Ekim 1877'de, Alacadağ'ın tepesinde bulunan Musa Paşa'dan haber alındı. Ruslar, bulunduğu Alacadağ'ın ilerisinde idi, Söğütlü köyünden şimdi çıktı ise de, kuvveti hakkında bilgi alınamamıştır..."

Gazi Muhtar Paşa'nın yanında bulunan katib Mehmet Arif Bey 'de bazı detayları farklı bir şekilde vermekte. "Çünkü Musa Paşa eski Rus generallerinden idi. Alacağ'dan on yıl kadar önce Osmanlı'ya hicret ve iltica etmişti. Eğer bu defa yakası ele geçerse mutlaka kurşuna dizilecektir. Kurşuna dizilmese bile düşmanın içinde bulunan eski arkadaşlarının yanına esir olarak gitmek gibi bir âr'a tahammül edemeyeceğinden teslim olmamaya iyice karar vermiştir. Diğer komutanlar teslim kararı aldılar ve uyguladılar. Gece olmuştu, Musa Paşa taburlarının yanına gitti, kendisinin teslim olmayıp savaşaacağını ilan etti. Bir Binbaşı ile Erkan-ı Harbiye Kolağalarından Danyal Efendi de bu görüşe uydu ve yanında kaldılar. Musa Paşa, geceleyin

Alacadağ'dan çıkış ve inişini denedi. Rusların ileri karakoluna rastladı. Fakat Rusça yüksek sesle, hale ve duruma münasip bazı sözler söyledi. Karakol neferleri de kendisini Rus zabiti zannederek. Geçmesine mani olmazlar..."

Ahmet Muhtar Paşa hezimetin iyice yaklaştığını görünce Kars şehrine ve sonra da batıya han Suyu vadisine, oradan da Horasan'a Köprü Köy'e çekilme kararını verdi. Musa Paşa'da elinden geldiğince verilen emre uydu ve büyük kayıpları önlemiş oldu. Ama çekilişte epey karışıklık da zuhur etmiştir.

Musa Paşa askerlik mesleğinin gereği, bu nedenlerle, kendine kuvvetlerinin durumu hakkında sonraları "Arıza" kaleme almıştır.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa

Kafkasya Valisi Mihail

Loris Melikov

Kaynakça

- Ahmed Mithat Efendi, Zübütü'l-Hakayık, hzl: Ö. F. Can, Ankara 2015.
- Baddeley, John F., *Rusların Kafkasyayı İstiası ve Şeyh Şamil*, çvr: S. Özden, İstanbul 1989.
- Basiret Gazetesi*, no: 2243 17 Teşrin- evvel 1293/1877, 1.
- Çam, N., *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993.
- Edward, William, David Allen- P. Muratov, 1828-1921 *Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara 1966 (Caucasian Battlegrounds: A History of the Wars on the Turco- Caucasian Borders 1828-1921, Cambridge 1953).
- Gavin, Catrine, *The House of War*, Newyork 1970.
- Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Anılar: Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi*, hzl: Y. Demirel, İstanbul 1996.
- Greene, W., *The Russian Army and its Campaigns in Turkey*, Newyork 1879.
- Kaptan Mehmed Paşa Dosyası*, Erzurum 2011.
- Kutlu, T. C., "Çerkes Musa Kundukhov Paşa (1818-1889)", *Tarih ve Toplum*, sayı: 36 Aralık 1980, s. 47-48.
- Küçükkuşurlu, M., *Erzurum Tabyaları ve Kışlaları*, İstanbul 2013.

Les Memories du General Mouusa Pacha Kundoukhov (1837-1865), Paris 1939.

Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, hzl: İ. Miroğlu, İstanbul 1983.

Mehmed Arif Bey, *Başımıza Gelenler*, hzl: E. Düzdağ, İstanbul 2009.

Muhammed Tahirü'l- Karakhi, *İmam Şamil'in Gazavatı*, çvr: Tahirü'l-Mevlevi, hzl: T.C. Kutlu, İstanbul 1967.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, (Proje Yöneticisi: Prof. Dr. Uğur Ünal), İstanbul 2012.

Sultan II. Abdülhamid ile Erzurum Vilayeti Arasındaki Yazışmalar (1894/1906), Hzl: M. Demirel, İstanbul 2007.

Sükan, S., *Osmanlı Devri, 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi, Kafkas Cephesi Harekatı*, Ankara 1985.

Şükürov, Kerim K., *Türkmençay-1828*, Bakü 2006, s. 73-80.

TBMM Albümü, Ankara 1994, s. 2. Buradaki ölüm tarihi 16 Ocak 1933'tür.

Tozlu, Selahattin, *Zivin Savaşından Berlin Antlaşmasına Kadar Erzurum (1877/1878)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi ABD, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991.

Uçarol, R., *Gazi Ahmed Muhtar Paşa: Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi*, İstanbul 1976.

Ünal, M., *Kurtuluş Savaşında Çerkeslerin Rolü*, İstanbul 1996.

von Schuluga, Rudolf, *1295/1877 Osmanlı- Rus Seferinde Haliyas-Zivin-Kars Muharebeleri*, çvr: Yakub Şevki, İstanbul 1326/1910.